SCIENCE HUB REVIEW
2026
Volume 1
Issue 5
www.sciencehubreview.uz
ILMIY ELEKTRON JURNAL

# MAHMUD ZAMAXSHARIYNING «MUQADDIMAT UL-ADAB» ASARIDA LISONIY QARASHLAR VA ULARNING TILSHUNOSLIK TARIXIDAGI AHAMIYATI

***Eshonqulova Rayhon***

***Termiz davlat universiteti 4-bosqich talabasi***

***Annotatsiya***

*Mazkur maqolada XII asrning buyuk qomusiy allomasi Abul Qosim Mahmud az-Zamaxshariyning «Muqaddimat ul-adab» asarida ilgari surilgan lisoniy tamoyillar, leksikografik tasnif usullari va ularning qiyosiy-tarixiy tilshunoslik taraqqiyotidagi o‘rni tadqiq etiladi. Tadqiqot davomida asarning tarkibiy tuzilishi, undagi mavzuviy-semantik guruhlash mexanizmi hamda arab, fors va turkiy (eski o‘zbek / xorazm turkiysi) tillari o‘rtasidagi leksik-grammatik mutanosiblik me’yoriy misollar asosida tahlil qilinadi. Shuningdek, allomaning filologik merosidagi boshqa muhim asarlariga qisqacha ilmiy tavsif berilib, «Muqaddimat ul-adab»ning zamonaviy lingvodidaktika va korpus leksikografiyasi uchun dolzarb jihatlari mualliflik nuqtai nazaridan baholanadi.*

***Kalit so‘zlar***

*Mahmud Zamaxshariy, «Muqaddimat ul-adab», tarixiy leksikografiya, tematik lug‘at, qiyosiy tilshunoslik, eski o‘zbek tili, lingvodidaktika.*

## Kirish

Sharq filologiyasi tarixida XI–XII asrlar tilshunoslik nazariyasi va amaliy lug‘atchilikning yuksak cho‘qqiga ko‘tarilgan davri sifatida alohida o‘rin tutadi. Mahmud Koshg‘ariyning «Devonu lug‘atit-turk» asari turkiy tillar dialektologiyasi va leksikasini tizimlashtirgan bo‘lsa, Xorazm ilmiy muhitida kamol topgan Abul Qosim Mahmud ibn Umar az-Zamaxshariy (1075–1144) yaratgan «Muqaddimat ul-adab» («Adab ilmiga kirish», taxminan 1137-yil) asari ko‘p tilli qiyosiy lug‘atchilik va til o‘qitish metodikasida yangi bosqichni boshlab berdi. Xorazmshoh Alouddavla Abulmuzaffar Otsizga bag‘ishlanganligi sababli manbalarda «Lug‘ati Xorazmshohiy» nomi bilan ham mashhur

bo‘lgan ushbu asar o‘z davrining nafaqat amaliy qo‘llanmasi, balki teran nazariy-lisoniy konsepsiyaga ega fundamental manbasidir.

Maqolaning asosiy maqsadi — «Muqaddimat ul-adab» tarkibidagi lisoniy qarashlar tizimini ochib berish, asarning tarkibiy va semantik o‘ziga xosliklarini me’yoriy misollar orqali yoritish hamda uning jahon va o‘zbek tilshunosligi tarixidagi ilmiy qiymatini asoslashdan iborat.

**Asosiy qism**

**1. Asarning kompozitsion tuzilishi va leksik-grammatik yaxlitlik tamoyili.** Zamaxshariy «Muqaddimat ul-adab»ni tuzishda an’anaviy arab lug‘atchiligidagi so‘zlarni o‘zak undoshlari yoki alifbo tartibida joylashtirish usulidan ongli ravishda chekinib, mavzuviy-semantik (ideografik) tasnif tamoyilini tanlaydi. Asar besh yirik bo‘limdan iborat: 1) ismlar (otlar) bo‘limi (*Qism al-asmo*); 2) fe’llar bo‘limi (*Qism al-af’ol*); 3) bog‘lovchi va yordamchi so‘zlar bo‘limi (*Qism al-huruf*); 4) otlarning turlanishi va o‘zgarishi (*Tasrif al-asmo*); 5) fe’llarning tuslanishi va o‘zgarishi (*Tasrif al-af’ol*).

Bu tuzilish Zamaxshariyning til tizimiga bo‘lgan yaxlit qarashini namoyon etadi. Alloma leksikologiya (*lug‘at ilmi*) va morfologiyani (*sarf*) bir-biridan ajratmaydi. Uning talqinicha, so‘zning ma’nosi faqat uning lug‘aviy o‘zagida emas, balki grammatik shakllanish va o‘zgarish jarayonida to‘liq voqelanadi. Masalan, fe’llar bo‘limida arabcha fe’lning uch harfli o‘zagidan yasaluvchi boblari (*mujarrad* va *mazid* boblari) keltirilib, ularning har biriga forsiy va turkiy muqobillar beriladi. Bu esa o‘quvchiga bir vaqtning o‘zida ham so‘z boyligini, ham fe’l zamonlari, nisbatlari va mayllarining qiyosiy grammatikasini o‘zlashtirish imkonini yaratgan.

**2. Mavzuviy tasnif va ko‘p tilli mutanosiblik (misollar tahlili).** Asarning birinchi bo‘limi — ismlar qismi borliqni mantiqiy idrok etish tamoyili asosida o‘nlab kichik boblarga ajratilgan: vaqt va osmon jismlari, yer va tabiat hodisalari, inson a’zolari, qarindoshlik atamalari, kiyim-kechak, taomlar, kasb-hunar va hayvonot olami shular jumlasidandir.

Qo‘lyozma nusxalarda (xususan, Buxoroda Abdurauf Fitrat tomonidan topilgan qadimiy nusxa hamda O‘zR FA Sharqshunoslik instituti va Alisher Navoiy nomidagi davlat adabiyot muzeyi fondlaridagi ko‘p tilli nusxalarda) asosiy matn arab tilida yirikroq

xat bilan, uning ostida esa qizil yoki maydaroq siyohda forsiy, turkiy (xorazm turkiysi / chig‘atoy) va keyingi davr nusxalarida mo‘g‘ulcha ekvivalentlar vertikal tarzda joylashtirilgan.

Masalan, tabiat va vaqt tushunchalariga oid leksik birliklarda quyidagi mutanosiblik kuzatiladi: arabcha *«shams»* — forscha *«oftob»* — turkiy *«kun / quyosh»*; arabcha *«qamar»* — forscha *«moh»* — turkiy *«oy»*; arabcha *«sahob»* — forscha *«abr»* — turkiy *«bulut»*. Inson a’zolari va qarindoshlik atamalarida esa: arabcha *«qalb»* — turkiy *«yurak / ko‘ngil»*; arabcha *«ax»* — turkiy *«qardosh / ini»* tarzida berilgan.

Shuningdek, maishiy va madaniy leksikada ham qadimgi turkiy qatlamning sof birliklari saqlanib qolgan. Xususan, Xorazm vohasi shevalari va tarixiy leksikologiyasiga oid tadqiqotlarda asarda *«bo‘rak»* (xamirli taom turi), *«qimiz»*, *«o‘tov»*, *«yalavoch»* (elchi) kabi o‘nlab qadimiy turkiy leksemalarning arabcha va forscha izohlar bilan birga qayd etilgani alohida ta’kidlanadi. Fe’llar bo‘limida esa harakatning nozik ma’no ottenkalarini farqlashga alohida e’tibor berilgan: masalan, arabcha *«kataba»* (yozmoq) fe’lining o‘tgan zamon, hozirgi-kelasi zamon va buyruq shakllari turkiy tilda *«bitidi»*, *«bitir»*, *«bitigil»* tarzida aniq grammatik ekvivalentlar bilan muvozanatlashtirilgan.

**3. Zamaxshariyning boshqa filologik asarlari haqida qisqacha qaydlar.** «Muqaddimat ul-adab» allomaning yakka holdagi tasodifiy tajribasi emas, balki uning keng ko‘lamli filologik tizimining bir halqasidir. Zamaxshariy ellikdan ortiq ilmiy asar yaratgan bo‘lib, ulardan tilshunoslik va adabiyotshunoslikka oid ayrim muhim asarlari quyidagilardir: 1) **«Al-Mufassal fi san’at il-i’rob»** (1121-yilda Makkada yozilgan) — arab tili grammatikasi (nahv va sarf) qoidalarini mantiqiy izchillikda bayon etuvchi klassik qo‘llanma bo‘lib, o‘rta asr madrasalarida asosiy darslik vazifasini o‘tagan; 2) **«Al-Kashshof an haqoiq it-tanzil»** — Qur’oni Karimning mashhur filologik tafsiri bo‘lib, unda oyatlarning leksik ma’nolari, sintaktik qurilishi va badiiy-balog‘at xususiyatlari chuqur tahlil qilingan; 3) **«Asos al-balog‘a»** — arab tilshunosligi tarixida so‘zlarning haqiqiy (to‘g‘ri) va majoz (ko‘chma) ma’nolarini tizimli ravishda farqlab bergan ilk izohli-semantik lug‘atlardan biri; 4) **«Kitob al-jibol va-l-amkina va-l-miyoh»** — geografik nomlar, tog‘lar, manzillar va suv havzalari toponimikasini lisoniy-etimologik jihatdan izohlovchi risola; 5) **«Al-Mustaqso fi-l-amsol»** hamda **«Navobig‘ ul-kalim»** —

arab xalq maqollari, hikmatli iboralar va badiiy nasr namunalarining frazeologik hamda uslubiy sharhiga bag‘ishlangan asarlar.

**4. Tilshunoslik tarixidagi ahamiyati va mualliflik mulohazasi.** «Muqaddimat ul-adab» jahon sharqshunosligi va turkologiyasida XIX–XX asrlardan boshlab Y. Vetshteyn, N. Poppe, A. Borovkov, I. Qo‘chqortoyev, Z. Islomov kabi olimlar tomonidan chuqur o‘rganilgan. Asarning turkiy tilshunoslik tarixidagi beqiyos qiymati shundaki, u XI–XII asrlardagi Xorazm turkiy adabiy tili, shuningdek, o‘g‘uz, qipchoq va qang‘ lahjalarining fonetik hamda leksik qiyofasini tiklashda ishonchli manba bo‘lib xizmat qiladi. Keyinchalik asarga mo‘g‘ulcha tarjimalarning ilova qilinishi esa uni XIII–XIV asrlar Oltin O‘rda va Chig‘atoy ulusi davridagi tillararo aloqalarni o‘rganuvchi noyob qiyosiy yodgorlikka aylantirdi.

*Ilmiy-tahliliy mulohaza sifatida ta’kidlash joizki,* Zamaxshariyning ushbu asaridagi eng katta yutuq — uning pragmatik lingvodidaktik yondashuvidir. Zamonaviy til o‘qitish nazariyasida «kommunikativ-mavzuviy kompetensiya» va «kontekstual leksika» deb atalayotgan tamoyillarni alloma bundan qariyb to‘qqiz asr avval amalda qo‘llagan. O‘rta asr lug‘atchiligida bugungi ma’nodagi qat’iy fonetik transkripsiya belgilari mavjud bo‘lmaganligi bois, ayrim turkiy unlilarning (masalan, *o/u* yoki *o‘/u* tovushlarining) arab yozuvidagi ifodasini tiklash muayyan qiyosiy-matnshunoslik tahlilini talab etadi. Biroq shunga qaramay, so‘zni alohida birlik sifatida emas, balki semantik uya va grammatik paradigma ichida berish usuli bugungi elektron tezauruslar va ko‘p tilli parallel korpuslar tuzishda ham o‘z uslubiy qimmatini yo‘qotmagan.

**Xulosa**

Xulosa qilib aytganda, Mahmud Zamaxshariyning «Muqaddimat ul-adab» asari o‘rta asr Sharq tilshunosligida nazariy grammatika va amaliy ko‘p tilli leksikografiya namunasidir. Asarda qo‘llangan mavzuviy-semantik tasnif, leksika va morfologiyaning uzviyligi hamda arab, fors va turkiy tillar o‘rtasidagi aniq tarjima nazariyasi uni eski o‘zbek tili tarixi va qiyosiy tilshunoslikning asosiy manbalaridan biriga aylantirgan.

**Foydalanilgan adabiyotlar**

1. Mahmud Zamaxshariy. Muqaddimat ul-adab (arabcha-forscha-turkiy qo‘lyozma nusxalar va ilmiy-tanqidiy matnlar). — Toshkent: Fan, 2002 (Z. Islomov nashri).

2. Islomov Z. Mahmud Zamaxshariyning «Muqaddimatu-l-adab» asari qo‘lyozmalari va uning o‘zbek tili tarixidagi o‘rni. — Toshkent: Toshkent islom universiteti nashriyoti, 2005.

3. Borovkov A. K. Leksika sredneaziatskogo tefsira XII–XIII vv. (va «Muqaddimat ul-adab» turkiy qatlami bo‘yicha tadqiqotlar). — Moskva: Izdatelstvo vostochnoy literaturi, 1963.

4. Nurmonov A. Tilshunoslik nazariyasi. Toshkent. Akademnashr,2012.

5. Uvatov U. Mahmud az-Zamaxshariy (hayoti va ilmiy merosi). — Toshkent: Ma’naviyat, 2011.

6. Qo‘chqortoyev I., Isabekov B. Turkiy filologiyaga kirish. — Toshkent: O‘qituvchi, 1984.